

КЫРГЫЗ БИЛИМ
БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

“АТАЖУРТ”
КООМДУК ЖАШТАР ФОНДУ

ОШ СИМАНТАРЫК
ПЕДАГОГИКАЛЫК

“Региондорду энчүктүрүү жана өлкөнү
санасын түштүриүү жылына”
нараатта уюштурулган

«Азаламдашуу шартындагы билим
берүүнүн, тарбиялоонун абалын
өнүгүү тенденциялары»

Х ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК
ЖЫЙНАГЫ

2018-2019

Республикалык орталык
Ончук жылдар жайында
Дж. Фетисов

Манашов Мирланбек Эсенбаевич.....	228
Махмудова Ж.А, Турдубекова А.С, Баатырова Н.Ж.....	232
Мендибаева Нуркан Мендибаевна	235
Молдошбаева Дариха Бекалмазовна, Абықадырова Гүлжан Абдыромунновна	240
Муратов А.Ж.....	243
Муратов Толкунбек Рахманбердиевич.....	251
Муратова Айнурा Муратовна	254
Мурзалиева Джамиля Джумабаевна	258
Мурзалиева Зина Кочековна	263
Надырбаева Кутбұ Өзүбековна	268
Найманбаев М.Ж. Чоюнова А.Т	272
Нишанбаева М.А	275
Нуруева Жаныл Болотовна	279
Омошева Гүлайым Асилбековна.....	283
Анапияева Асель Абдысатаровна, Омурзакова Карамат Кудайкуловна	288
Орозалиева Раиса Белековна	293
Осекова Токтока Качыбековна	297
Осмонова Айна Мухитдиновна	301
Р.Т. Конокбаев, Кайнаева Ж.А., Кекеев Т.К	306
Раимбердиева Зуура Жумабаевна.....	311
Ro'ziyeva Mobicehrha Yoqubovna	314
Советбек Байгазиев	317
Сабиров Канат Усенбаевич.....	324
Самиева Умида Исакжановна, Момонов Зайнидин Жетмишович,	
Бактыбек улуу Эламан	327
Самиева Умида Исакжановна	334
Сапаркулов Бакытбек Эркинович	338
Сулайман Рысбаев	343
Тагаева Гульмира Сарыгуловна	351
Тажибаева Уркия Кочкоровна	356
Тайыр кызы Нургүл.....	361
Талканбаева А.Н., Сейдалиева М.К	366
Токторбаева А.Ч.....	370
Төлөгөнова Гүлкайыр Момуалиевна	373
Токтомаметов Алмазбек Даткабекович	376
Турдайым Турусбекова.....	382
Умарова Рита Нурдиновна	387
Умарова Тамара Магамедовна	391
Rustam UMAROV	394
Уметалиева Д.Б.	399
Үраева Дармоной Саидахмедовна	404
Усубалиева А.С., Нуралиева С.Б.	408
Чыныбаев Р.Р., Жумабаев К.А., Белек к. Ч	412
Шарипова Эркайым Козуевна, Белекова Карамат, Манашов Мирлан	415
Шарипова Эркайым Козуевна, Ыразаков Дамирбек Абдикалилович	
Курбанали кызы Айгерим	421
Шорукова Салтанат Зайндиновна	425
Курбанбаев Кылышбек Азимович, Ыразаков Дамирбек Абдикалилович	428
Якубова Курсанай Джайнаковна.....	434

**КЫРГЫЗ ЭТНОМАДАНИЯНЫНДА «НАМЫС», «УЯТ» СЫАКТУУ АДЕПТИК
ПРИНЦИПТЕР**

**ПРАВСТВЕННЫЕ ПРИНЦИПЫ КАК «ЧЕСТЬ» И «ДОСТОИНСТВО» В
КЫРГЫЗСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЕ**

**MORAL PRINCIPLES AS A "HONOR" AND "DIGNITY" IN THE KYRGYZ ETHICAL
CULTURE**

Умарова Рита Нурдиновна

Umarova Rita Nurdinovna

ОГПИ – Ош

OGPI - Osh

Аннотация: Бул макалада кыз балларды гендердик социалдаштыруу процессиндеги улуттук баалуулуктар талдоого алынган жана анын кыргыз этномаданиянындагы ролу аныкталган.

Аннотация: В данной статье проанализировано национальные ценности в гендерном социализации девочек и определены их роль в кыргызской этнокультуре.

Abstract: This article analyzes the national values in the gender socialization of girls and identifies their role in the Kyrgyz ethnic culture.

Түйүндү сөздөр: гендер, социалдаштыруу, этнос, этномаданият, этникалык система, каада-салт, адептүүлүк, ар-намыс кодекси, эне-культура,

Ключевые слова: гендер, социализация, этнос, этнокультура, этническая система, традиция, нравственность, кодекс чести, культ материнства.

Keywords: gender, socialization, ethnus, ethnic culture, ethnic system, tradition, morality, code of honor, the cult of motherhood.

Ар бир индивид тигил же бул этнооско таандык. Этникалык таандык болуу адам табиятынын, алда канча терен, аң-сезим менен психологияга карата тышкы болуп эсептелген кайсыл бир жагын чагылдырып турат, муун жогорку нерв ишмердүүлүгүнүн формасы деп түшүнөбүз. Этникалуулук коомдук жана саясий институттарга бекемделген тарыхый терендикке жана «уюшумдуулукка» ээ. Этникалык система – бул ар дайым бүтүн, маанигэ ээ болгон система. Этникалык бирдейлүүлүк ез негизинде конкреттүү маданияттын «этникалык» же «локалдуу» деп белгиленип, белгилүү бир мейкиндик-убакыттык континуумда (анын масштабына жана бөлүнүп корсөтүлгөн белгилерине караастан) каралып жүргөн система катары түшүнүлүүчү жалпылыгына ээ [6].

Тарыхый эс-тутум аркылуу социалдаштырууга өзгөчө көнүл бурулат. «Тарыхый эс-тутумсуз – каада-салт жок, каада-салтсыз – маданият жок, маданиятсыз – тарбия жок, тарбиясыз – рухий дөөлөт жок, рухий дөөлөтсүз – инсан жок, инсансыз – эл жок» [3,82-б.]. Мына ушуга байланыштуу темөндөгү маселелер улам актуалдуу болуп баратат:

- 1) Адептик мураска кандай мамиле жасоо керек;
- 2) Рухий маданият казынасынан эмнелерди алуу керек;
- 3) Илгерки жана жакынкы тарыхый өтмүш жараткан баалуулуктарды кантит пайдалануу керек.

Тарыхый менен логикалуунун, салттуу менен жаңы нерсенин биримдигин жана карама-каршылыгын эсепке алуучу жол гана анын объективдүү сүрөттөлүшүн бере алат жана өнүгүүсүнүн күймүлдөткөч күчтөрүн ачып бере алат. Жалпы адамзаттык моралдын айрым адам тарабынан мыкты даражада өздөштурүлүшү ал өткөн доорлордун мыкты көркөм жетишкендиктеринен ез акыл-сезиминин калыптануу булагын көрүү жөндөмдүүлүгү канчалык экендиги менен, коомдун пайда болусунун тарыхый этаптарын объективдүү түшүнүүгө, өткөндүн көп түрдүү коомдук процесстерине өнүгүүсү азыркы коомдун адептик маданияттынын калыптануусуна ебөлгө түзгөн нерселерди аныктап, бөлүп алууга канчалык жөндөмдүү экендиги

менен аныкталат. Мында, тарыхый этаптардын өнүгүүсүн айрым бир индивид четтөн көз салыш туруусу жөнүндө эмес, аларды аңдап-сезүүсү, инсандык факторду мурдакы муундардын рухий жетишкендиктери аркылуу кайра түзүүсү жана байытуусу жөнүндө сөз болуп жатканыгын баса белгилөө зарыл. Адептик маданияттын өзөктүү белгилери мурастоонун социалдык коду катары чыга келет. Өткөндүн адептик баалуулуктарын максималдуу өздөштурүү адептүүлүктүн педагогикалык маселелерин теориялык жактан иштеп чыгууну алга жылдыруучу зарыл шарт болуп саналат.

Маданият өзүнө белги-символикалуу системалардын тарыхый конкреттүү жыйындысын, бытиенин жана дүйнөнү кабылдоо, ойлоо, түшшөлүү жана аракеттенүү ыкмалары түрүндөгү, ошондой эле каада-салттар, билим, баалуулуктар, баалоо жолдору жана критерийлери, максаттар жана маанилер түрүндөгү өздөштурүү ыкмаларын жана тажрыйбасын камтып турат. Саналып өткөндөрдүн баарысы рухий ишмердүүлүк тажрыйбасын этникалык жана инсандык менталитетте сактап жана кайра жандантып турат.

Коомдук жүрүм-турум нормалары туруктуу социалдык-экономикалык мамилелер жыйындысы менен бирге, акыры келип, бүтүндөй алганда коомдун мүчөлөрүнүн айрым кылым-жоруктарын жана жүрүм-турумун жөнгө салат, есүп келе жаткан инсанды белгилүү бир турмуштук тажрыйбаны, ошондой эле ички мүдөөлөрүн жана жүрүм-турум автоматизмин иштеп чыгып, анын өнүгүүсүн долбоорлойт жана бағыттайт. Улантуучулук, өзгөргүчтүк жана инертилүүлүк сыйктуу дал ушул өзгөчөлүктөргө байланыштуу социалдаштыруудагы негизги баалуулуктарды өзгөрүп кеткен социалдык-саясий, социалдык-экономикалык шарттарды эсепке алуу менен бир муундан экинчи муунга өткөрүп берүүгө мүмкүн болот. Каада-салттар жана улантуучулук маданияттын туруктуулугун камсыз кылат.

Этностун салттуу ан-сезими реалдуулукка карама-каршы келип, анда ылайыкташуучулук зор касиеттерге ээ болгон альтернативдүү каада-салттары да жок болсо, этнос абсолюттуу түрдө, этникалык маданияттын кыйратып алуудан качып, жаңы маданий каада-салтты жаратат. Мында этностун өзүнөн өзү кайра түзүмдөлүшү болуп өтөт. Кайра түзүмдөлүү механизминин мобилдуулугу этностун «жандуулугун, чыдамкайлыгын» камсыздайт [4,36-б.]. Этнос иденттүүлүктү сактап калуу үчүн трансфердин ылайыктуу вариантын табуусу керек, өзүнүн этникалык константаларынын айланасына дүйнөнүн жаңы сүрөттөлүшүн жаратып топтоштурат, мындей сүрөттөлүш анын өтмүшүндө болгон эмес жана аны менен кадимки салттуу улантуучулук сыйктыры аркылуу эмес, этностун борбордук маданий темасынын өзгөрбестүгү аркылуу байланышкан. Этнос дүйнөнү өзүнүн борбордук маданий темасын ага проекциялап түшүрүү мүмкүнчүлүгү болгондой кылыш өзгөртө албагандыктан, ал өзүнүн ички уюштурулуу принциптерин алмаштырат да, дүйнөнүн бирдиктүү этникалык сүрөттөлүшүнүн зарыл болгон тенденмин орнотот, бул тенденмөн опол маданият үчүн жаны институциялардын иш жүзүндө калыптануусуна айланат.

Маданияттын бир бөлүгү жүрүм-турумдук нормалардан жана стандарттардан турат. Анын башка бөлүгү идеологиялык ой жүгүртүүлөрдөн жана жүрүм-турумдун айрым формаларын ақыл-эс менен түшүндүрүүдөн турат. Жүрүм-турум моделдери социалдашуу процессинде муундан муунга берилет жана алар адам жамааттарын курчап турган чейрөгө ылайыкташуучу негизги механизм болуп саналат. Г.Хофстеде ойлом, туюм жана жүрүм-турум моделдерин «менталдык программалар» же «акылдын программалык камсыздальшы» деп атайд. Ар бир адам өзүндө менталдык программаларын маданияттын түрдүү дөнгөлдерине төп келүүчү бир нече катмарларын алып жүрт. Г.Хофстеде маданияттын томендөгү дөнгөлдерин бөлүп көрсөтөт: а) улуттук дөнгөл; б) этникалык, диний дөнгөл, лингвистикалык жалпылык дөнгөли; в) тигил же бул жыныска таандыктык дөнгөли; г) муундардын, ата-бабалардын, ата-энелердин, балдардын дөнгөли; д) социалдык дөнгөл; -е) эмгек жамаатындаагы социалдашууга дал келүүчү корпоративдик дөнгөл [8].

Ар бир этностун маданиятты бөтөнчө. Ар бир дүйнөлүк маданиятка өз алдынча кайталангыс салым кошот. Бардык маданияттар тенденш жана тен маанилүү, ар бири жалпы адамзаттык

маданиятты байытат жана этностун сакталуусун камсыз кылат. О. Шпенглер ар бир маданияттын уникалдуулугун тастыктаган [7]. Н.Я. Данилевский маданиятты деэтнизациялоонун натыйжаларынан сактанууну айткан. Жалғыз бир маданий-тарыхый типтин бүткүл дүйнөлүк үстөмдүгү адамзатты ар түрдүүлүктүн элементтеринен ажыратмак, мунун езу «элдин адептик өзүнчөлүгүн» жоготууга алыш келмек» [5, 56-б.]

Кыргыздарда турмуштагы маанилүү билгичтер менен көндүмдер, ден соолукту чыңдоо, эмгекти сүйүү, адептүүлүк жана тарбиялоо тууралуу ездорунун өзгөчө түшүнүктөрү болгон. «Адам бол!» – деген кыска, бирок нуска талап турмуш маньзын жаңыдан түшүнө баштаган балага коюлган. Эл дайыма тарбиялоонун максатын инсанды өркүндөтүү катары түшүнгөн. «Адам», «адамгерчилики» деген сөздөрдү кыргыздар мораль менен жүрүм-турум этикасынын коомдогу жана күнүмдүк турмуштиричиликтеги белгилүү бир кодекси катары түшүнүшкөн жана азыр да ошондой. Бул кодекстин мааниси кимдир-биреө үчүн артыкчылык болгон эмес, аны ар бир кыргыз түшүнүүсү керек эле, себеби бул эрежелерди билбегенге кыргыз социумунда жашоо мүмкүн эмес эле. Кыргыздардын ар-намыс, адамдын адам катары милдети, ата-энэ, эл, айыл алдындағы милдеттери жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн түлкү маньзы мына ушундай. Анын үстүнө кыргыздарда «адам» деген сез «гумандуулук», «тартиптуулук», «адамгерчиликтүү» деген адептүүлүк түшүнүктөрүн атоочу сөздөрдүн курамына киред. Адамда адамгерчиликти тарбиялоо – кыргыз элинин салттуу тарбия системасынын маньзы.

Кыргыз этномаданиятында «намыс», «уют» сыйктуу адептик принциптерди жеке ан-сезимдин өзөгүн түзүүчү, өзүнө моралдын нормаларын билүүнү, көз караштарды жана сезимдерди камтыган жеке ынанымдарга айланырууну адептик тарбиянын максаты деп эсептеген. «Намыс», «уют» түшүнүктөрү адамдын эрктик сапаттарын камтып турат, мунсуз анын ынанымдары жүрүм-турум фактысына айланы албайт. «Намыс» деген сез тарбиялуулук, жөнөкөйлүк, сылкытык, урматчыл сыйктуу түшүнүктөр менен тендеше биригет: «Намыс елүмдөн күчтүү», «Жигитти намыс өлтүрөт, көнду камыш өлтүрөт».

Кыргыздар улууларды урматтоо деген көөнө салты менен сыймыктанат, бул карыялардын акылмандыгына, турмуштук бай тажрыйбасына, тарбиялык үлгүсүнө жана рухий мураска болгон мамилесин билдирет. Жашы чондорго жасалган урмат эн жогорку адептик сапат катары бааланат. Буга балдарды жаштагайынан тарбиялашат. Улууга дайыма төрдөн орун беришет. Улуу адамды жолуктурганда, ал такыр бейтааныш адам болсо да, кичүүсү биринчи салам берет, керек болсо, жардам берип, кызмат көрсөтет. Эгерде кечөдө аксакал жөө бараткан болсо, үйдүн ээси ез ишин бир азга калтгыра кооп, аны көректиүү жерге жеткирип коюуга милдеттүү. Узак сапарда бараткан аламды үй ээси үйүнө чакырып, кымыз же чай ичирип, андан ары узатып коёт. Адатта мындай иш балдарга тапшырылат. Ал эми балдар муну менен сыймыктанат, ал үчүн кызыктуу, ал биреөгө жакшылык кылгысы келет. Бул жакшынакай каада-салт бүтүн да айыл элинде, айрыкча, тоодогу айылдарда күчүн жогото элек. Балдар өз ата-энесин атынан айтуудан ийменишет. Жашы улууларга урматтоо менен мамиле жасоо анын узак жашагандыгын, көптү көргөндүгүн, көптү билээрин таанууну туюндурат. Улууларды урматтаган жаштар өз элинин отмушүү менен сыймыктанбоого акысы жок.

Кыргыздардын маданиятында ата-энэ өзгөчө орунда турган, бул өзүнчө культка айланган деп айтууга болот. Ата-энени урматтоо адептик баалуулуктардын шкаласында базалык болуп эсептелген, ушунун негизинде адептик нормалар менен тарбиянын бүтүндөй пирамидасы тургузулган. Аларга сыйурматсыз мамиле кылтуу аморалдуулукка тете болуп, катуу сынга алынган.

Эл чыгармачылыгында эненин образы, ак пейили жана балдарына берилгендиги даңазалуу ырдалган. Эне культу-анын тарбиялык ролун гана эмес, тарбиялык процесстин иштиктүүлүгүнүн негизги шартын таануу, ошондой эле энеге болгон сүйүүсүз жана сый-урматсыз адептүүлүк жактан татыктуу адамды тарбиялоо мүмкүн эместиги жөнүндөгү түшүнүктүн күбөсү болуп саналат. Өз баласынын жан дүйнөсүндөгү ар бир кыймылды эне гана түшүнүп, ага татыктуу жооп берет. Дал ошол энеге болгон сүйүүнүн жаралышынан баланын инсан катары калыптануусу башгалат.

Кыргыздарда Мекенге, ез элине болгон сый-урмат маанилүү моралдык талап болуп эсептелет. Бул идеологиянын маньзы болуп ар дайым туулган жерине болгон сүйүү, ата-бабасынын арбактарын сыйлоо эсептелген. Жаңыдан гана терөлгөн адам педагогиканын объективиси болуп калган, педагогиканын негизги принциптери жана аныктоолору төмөндөгүлөр болгон:

- үйдүн болочок түркүгү – атана, үйдүн болочок куту – энени тарбиялоо;
- эл-жердин коргоочусун тарбиялоо;

- үй-бүлөлүк мындаicha алганда – мамлекеттик каада-салттарды тарбиялоо.

Адамдын моралдык турпатына коюлуучу талаптар ыктыярдуу турде, коомдук пикирдин күчү менен колдоо таап келген. Айылда ар бир адамдын турмушу алаканга салгандай көрүнөө. Ар бир үй-бүлө тууралуу белгилүү бир сөздөр айтылып, «өзүнчө оозеки тарыхы» жазылып, муундан-муунга берилип келет. Кээде төмөнкүдөй сөздөргө күбө болосун: «Ал татыктуу үй-бүлөдөн чыккан, ага ишенсе болот». Көпчулук учурда улуулар үй-бүлөнүн намысын сактоо менен, озү жөнүндө гана эмес, балдарынын келечеги жөнүндө ойлонот. Сезгө калган, тагдырына так салып алган инсанга жамаат тарабынан ишеним артылбайт, айланадағыларга жек көрүнөт, моралдык жактан катуу сынга калат. Ар-намыс алдоого, таш боорлукка, ырайымсыздыкка, сезгө турбоого, кыйынчылык башка түшкөндө жардамга келбей коуюга жол бербейт. Ал адамды эрдикке түртöt Жамааттык ар-намысты сезе билүү баланы жаңы баскычка көтөрүп, ал өз журум-турумун жамааттын ар-намыстык кызыкчылкытары менен айкаштыра бащтайт. Ошентип, ар-намыс сезими баланын моралдык өнүгүүсүндө чон маанигэ ээ болот, ошондуктан ар-намыс сезимин тарбиялоо жөнүндө кам көрүү элдик педагогикадагы башкы нерселердин бири. Эл оозунда жаман сезгө калуу катуу уят эсептөт: «Жакшыдан бак калат, жамандан так калат» (kyргыз эл макалы).

Ошентип, кыргыз кыздарынын акылгөйлүгү, ак пейилдүүлүгү, сыймыктуулугу, жөнөкөйлүгү, сабырдуулугу жогору бааланган. Бул тууралуу кыргыз эл ыларында ырдалат. Кыргыздарда никеге чейин балалуу болуу ете сейрек учуралган жат көрүнүш. Кокус ушундай болсо, ал кызды гана эмес, бүтүндөй урууну уятка калтырат. Бул тууралуу ушак-айың башка айылларга чейин жетип, үрэй учурган көрүнүш катары элдин эсинде калат.

Педагогикалык-психологиялык адабияттарды талдоо жана этномаданий дөөлөттердүн негизинде кыз балдарды гендердик социалдаштыруу боюнча жүргүзүлген эксперимент окуу-тарбия процессинде кыз балдардын курактык жана психологиялык езгөчөлүктөрүн эске алуу, окуу материалдары катары кыргыз этномаданий дөөлөттерүндөгү педагогикалык каражаттарындагы идеяларды системалуу пайдалануу, педагогикалык жаңы технологияларды колдонуу кыз балдарды гендердик социалдаштыруунун натыйжалуулугун арттыраарын көрсөтүү. Кыз балдарды гендердик социалдаштырууда салт усулдар: түшүндүрүү, айтып берүү, ангемелешүү ж.б. макалдар менен иштөө жана педагогикалык жаңы технологиилар: талкуу, кичи топтордо иштөө, жуп-жубу менен иштөө, класстер түзүү жана оюн технологиилары ж.б. эриш-арқак пайдалануу өзүнүн он натыйжасын берээри эксперименттик иштерде аныкталды.

Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар кыз балдарды гендердик социалдаштырууда темөнкүлөрдү эске алуу зарыл экендигин айкындаа:

- окуу-тарбия процессинде окуучуларга этномаданий жүрүм-турум жөнүндө маалыматтарды көбүрөөк берүүгө басым жасоо;
- окуучулардын толеранттуу жүрүм турум боюнча түшүнүктөрүн такай кенейтгип жана терендетип баруу, толеранттуу жүрүм-турум жасоого он мотивацияны калыптандыруу;
- элдик педагогикадагы этномаданий идеяларга негизденип (жомокторду, макалдарды ж.б. пайдаланып), атайын тарбиялык иштерди жүргүзүү.

Адабияттар:

1. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. —Бишкек, 1999.
2. Васильцова З.П. Мудрые заповеди народной педагогики. —М., 1984/
3. Волков Г.Н. Этнопедагогика. Чебоксары, 1974.
4. Волков Г.Н. Этнопедагогика:М., Академия, 1999.
5. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. — М.: ИЦ «Древнее и современное», 2002.
6. Мукасов Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы. —Б., Илим, 2004.
7. Шпенглер О. Закат Западного мира. — М: «Альфа-книга», 2014.
8. Hofstede G. Cultures and Organizations. Software of the Mind. U. K. : Harper Collins Publishers. 1994.